



ÇEKÜL KÜTÜPHANESİ

DEMİRBAŞ NO. 9660

SINIFLAMA NO.

9660

BAĞIŞCI

GELİŞ TARİHİ

A. CAFEROĞLU

“ER - KİŞİ” VE “HATUN - KİŞİ” NİYYETİNE

Necati Lugal Armağani'ndan ayıbasım

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 6 9

325 No: 26 60

No: 26 60

“ER - KİŞİ” VE “HATUN - KİŞİ” NİYYESİNE

A. CAFEROĞLU
(İstanbul)

Kadirbilirlik örneği olarak, hatırasına hörmetsiz çıkarılmakta olan armağan sahibi merhum ustata ve dostumuz Necatî Lugal gibi, ebediyete göç edenlere yapılan son dini törende namazı eda edilenler için, erkekse “er - kişi”, kadınsa “hatun - kişi niyyetine” deyimile, açıkça bir cins tefriki yapılmaktadır. Her ölüye karşı yapılması zaruri bulunan bu dini merasimde, kesin olarak, erkeğin hatundan ayrılması gerektiğine inanılardan değilim. Olsa dahi, bu ayrıtta her iki cinsin ‘erkek’ anlamına kullandığımız kişi kelimesinin alıştığımız semantik değeri altında birleştirilmesi, bu geleneğin ruhunda ve K İ Ş İ kelimesinin tarihsel iç anlam yapısında, çok eski Türk toplum hayatı, din inançlarından birinin, saklı bulunduğu fikrini uyandırmaktadır. Nitekim bugünkü Anadolu toplum hayatının çeşitli bölgelerinde, köşede bucakta, din eğilimleri takibatından kurtulmuş bulunan : güneş duası, sayacı türküsü¹, yağmur duası, ateş üzerinden atlamalar² ve saire gibi, çok eski İslam öncesi öz Türk hayat izlerini yaşatan çeşitli kült artıklarına raslanmaktadır. Bugün bunlardan ancak din töreninde eski semantik hatırasını yaşatan “er - kişi” de hiç şüphe yoktur ki, çok eski Türk hayatının bir kült bakiyesi olarak farkına varılmadan, aramızda mevcudiyetini saklamaktadır. Bunu, bilhassa eski Türk kültürünün kaynağı ve çeşitli Tanrıların bir nevi panteonu olan Gök - Türk anıtları, doğrulamaktadır.

Çözülüş ve okunuşundan önce dünya milletleri kültür araştırmacılarının kıskanç teccüsünü kamçılayan bu şaheser, Türklüğe mal edilince, ne yazık ki uluslar arası araştırma zevkini gölgelemiş, Türk bilginlerinin baş soğukluğu yüzünden ise, bu anababa dil, tarih ve

¹ A. Caferoğlu, *Azerbaycan ve Anadolu folklorunda saklanan iki şaman tanrısı*, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara (1958), I-IV, s. 65-75; *Zwei Schamanen - Gotheiten Aserbaidschans und Anatoliens*, Ural-Altäische Jahrbücher, Wiesbaden (1957), XXIX, s. 240-245. Burada Güneş ve Yağmura ait halk duaları ile hayvan hamisi tanrısı hakkında bilgi verilmiştir.

² A. Caferoğlu, *Der Ursprung der Wörter tongal, küräkän und nämär im aserbeidschanschen Dialekt*, Die Welt des Islams, Leipzig (1941), s. 53.

kültür yadigarı, toplum hayat yönünden aydınlık yüzünü görememiştir. Hele tarihî ecdat Türk din inancı, kültü ile, tanrısı ile, tamamille ihmal edilmiştir. Gerçek Türk kültür ve hayat gelenekleri hakkında işe yarar en ufak bir bilgi ortaya koyulamamıştır. Bundan dolayıdır ki, eski Türk tanrıları panteonunun: sema, su, yer, bora, ateş, umay, kişi, börü - kurt ve saire gibi, bugün bile aramızda ve inancımızda saklıca yaşayan kült unsurları, araştırılmamıştır. Çok ~~çok~~ ilgiye bağlı kalmaktadır.

Buna rağmen, eski Türk toplum inançlarında, herbir külte ve tanrıya karşı yönetilen müşterek ve musavi bir bağlılık saygısını aramak, yersizdir. Gerçekte insan, ilk toplum hayat şartları baskısı altında, en büyük saygıyı, ister istemez aczini duyduğu tabiat unsuruna karşı hissetmiş, ona tapmakla, yetersizliğini gidermeğe çalışmıştır. Orhun çağı eski Türk devlet hayatında en kutlu unsur: "sema"³ ve "yağız yir" gibi, hayat başlangıcı ile "er - kişi adına" dedirten acı ölüm unsurları teşkil eylemiştir. Orhun Türklerine "Gök - Türk" = "Sema Türkü" ünvanını verdiren de bu inanç olmuştur. Bu kadar inceliği şamanlık inancında yaşatan Gök - Türk, elbette yere "yağız", göke "yedi kat" vasfını ve tanrılık vazifesini vermişken⁴, kâinat yaratıcısına da kişi adını vermediği unutmamış ve doğuranla can alanı tanrılaştırmaktan kaçınmamıştır. Bence, bu son iki kutlu inancı birleştiren "kişi" kültü olmuştur. Onun panteonda işgal ettiği yer, gökle yağız yer arası, manevî dünya olmuş ve "kişi oğlu" burada "kılınmıştır."⁵ Bugün bu kişi oğlu deyiimi edebî şivemizde "insan oğlu" kılığına girerek, cins dışında tutulmuştur. Asıl büyük tanrı ise, Türklere mahsus âdeta millî bir ilâh olup: yeri, gökü, toprağı ve saireyi iyi ve kötü taraftarı ile yaratmıştır. İnsanları yaratan ve onu tanrı ile elçisi bulunan hakanın emri altına sokan da kişi'dir. Onun *urı* erkek oğlu ve *silik* kız oğlu⁶ olmuştur. Cins ayırđına rağmen herikisi de "kişi oğlunun" soyu altında birleşmektedir. Bu suretle,

³ P. Wilhelm Schmidt, *Die Ursprung der Gottesidee*, XI, 1949, s. 59.

⁴ R. Giraud, *l'Empire des Turcs celestes*, Paris (1960), s. 106 da yer - tanrısının, emir veren ve konuşan bir unsur olduğı görölmektedir; C. Brockelman ise Orhun'daki tanrılara 'rabbim'le, hiç bir ilişđi olmayan *idi-m* anlamını yakıştırmaktadır, *Volkskundliches aus Ostturkestan*, Asia Major, II. 1925, s. 117; V. Thomsen, *Turcica*, Gesammelde Afhandlungen, III, s. 107 ve 111.

⁵ H. Namık Orkun, *Eski Türk yazıtları*, İstanbul (1936) I. s. 29.

⁶ *Ibid.* s. 32.

maddi Türk medeniyeti ve devleti yaradıcılığını üzerine alan büyük tanrı yanında, ayrıca bir de manevi hayat ve insan yaradılışlığını üzerine almış, kadere boynu eğik, bir “kişi” tanrısı bulunmakta idi. Musavi güç ve hakimiyete sahip olmalarına imkân yoktur. Zira Hunlar zamanında hakan “semanın oğlu” vasfını taşıdığı ve Gök - Türklerde, tanrı gibi tanrıda oturma imtiyazına sahip olduğu halde “Kişi - oğlu”, ancak “kılınmak” vasfına ve yaratmasına malik olmuştur. Üstelik tanrı, insan kadar bir şahsiyet olup, konuşan, emir veren bir yaratıktır. Yani o da “kişi - oğlu” gibi “kılınmıştır”.

Burada dikkatimizi çeken kılınmak deyimidir. Büyük Türk imparatoru “Bâbü - şah” da, kendisinden bahsederken, *kılınmış* olduğunu söyler⁷. Doğdum, yaratıldım, dünyaya yükseldim geldim, gibi açık ve alçak gönüllülükle ifade edilmesi gereken bu kelimeler yerine *kıldım* denilmesi, elbette Babür’e yakışır bir değer ve özel bir mana taşımıştır. Heriki dil ve tarih yadığârlarında yazarlarının tamamen bilgisi dışında yer almış olan bu fiilin semantik manası: imtiyazlı, seçkin, tangrı kutlusunu ve hatta majestetik bir doğuş olduğunu belirtmektedir. Anlaşılan Babür - şah çağında eski “insan yaradılışı” kültü ve inancı mevcut olmuş ve padişah bu Türk geleneğine boyun eğmeğe mecbur tutulmuştur. Kısacası kişi diğer yaratma kabiliyetinde bulunan tanrılar gibi, mücerret bir yaratıcı olmamış, tanrıların sahip oldukları vasıflara göre bir aile başcısı ve hamisi durumunda olmuştur. Nitekim Şamanlar tarafından tanrılara başkanlık ve hakimiyet itibarını verme geleneği, bütünü ile Yakut Türkleri arasında, bugün bile, kabarık tanrılar soyu ve sopu arasında yaşamaktadır⁸.

Böylece, kişi tanrısı şahsiyetinde ve manevi varlığında, ilk tarih çağı Türk toplum hayatının çeşitli tanrıları arasında yer tutmuş, ikinci derecede kudretli bir ilâh gücüne sahip olmuştur. Tanrı, kişi - oğlunu ölümlü yarattığı için, kendisine herhangi bir kurbanın sunulduğuna dair kesin bir bilgimiz yoktur. Halbuki semaya “beyaz at”ın

⁷ Anette S. Beveridge, *The Bâbur-nâme in English* (memoires of Babur), London (1922).

⁸ A. A. Popov, *Materiali po istorii religi-i Yakutov b. Vilyuyskogo okruga = Eski Vilyuyusk eyaleti Yakutları din tarihine ait malzemeler*, Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii, 1949, XI, s. 225-324 [s. 268] adlı makalede bütün tanrılar vazife yönünden ayırılmışlardır. Orhun yazıtlarında olduğu gibi “hatun” ‘Hanmefendi’ anlamında olmak üzere, müstakil bir tanrı olmuştur (s. 271). Ms. *Nyjacai Barân hotun*, gibi.

kurban sunulduğu hakkında açık bilgimiz bulunmamaktadır⁹. Ortada, durumu değiştirecek bir husus bulunmamakla beraber, kişi tanrısının ve kültünün ana ve esas tanrılar kadar, tapınılan bir ilâh olmadığı şüphesizdir. O, herşeyden önce bir “ecdat kültü”nün başı ve inancıdır. Yanında çocuk hamisi bulunan ve tanrılık sıfatını taşıyan bir de *Umay* gibi¹⁰ rakip bir kadın ilâhesi de mevcut olmuştur.

Türk dili kelime gelişmesi tarihinde, kişi kelimesinin geçirmiş olduğu özel semantik değişimler, onun bugünkü gibi basit ve sadece ‘erkek’ anlamına gelebileceğini göstermektedir. Kelime, daha ilk filolojik kaynaklarda, yaratıcı bir kuvvet, yani ilah olarak kültleştirildiği halde, alelâde *kişi* anlamında da kullanılmıştır¹¹. Durum Gök-Türklerde böyleyken, nedense kelime, aynı Türklerin varisi sayılan Uygur’larda birdenbire semantik yönden öz manasını değiştirerek: ‘kadın, zevce, adam, insan, birisi’ gibi birbirine zıd ve çeşitli anlam kılığına girmiştir¹². Hatta uygur metinlerinde kişi kelimesine ‘kadınlık’ anlamını verebilmek için ayrıca bir de *tişi kişi* ‘kadın’, kelimesi türetilmiştir¹³. Yine aynı kaynaklarda *kişisiz* kelimesine ‘insansız, boş’ anlamı verilmiştir¹⁴. Osmanlı ve Anadolu ağızlarında kelime, yalnız ‘erkek, kişi’ manasında kullanılmış, fakat tarihi manevi değerini yalnız “er - kişi” deyiminde, din törenine mahsus olmak üzere, muhafaza edivermiştir.

Böylece eski ve tarihi devre Türk toplum hayatını yöneten tanrı kült ve kültürü, ruhen tamamiyle silinmemiş, sahip olduğu değer ve nüfuz nispetinde, Türk boyları inancında yerleşmiş kalmıştır¹⁵. Bu tarihî ve millî kültür artıklarına, bilhassa önem veren ve onu yaşatanlar arasında başta Türk toponomastikası da bulunmaktadır. Ni-

⁹ P. Pelliot, *Neuf Notes sur des questions de l'Asie Centrale*, T'oung Pao, Paris (1929), XXVI. s. 214.

¹⁰ V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors (1896), s. 154 not 37. Aşağı yukarı aynı vasfı haiz Yakut tanrısı, bayan-tanrı *Cilgasi* olmuştur.

¹¹ René Giraud, *L'Empire des Turcs celestes*, Paris (1960), s. 67 ve —, *L'Inscription de Bain Tsokto*, Paris 1961, s. 145.

¹² A. Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü*, II, 1937, s. 86.

¹³ G. R. Rachmati, *Zur Heilkunde der Uiguren*, Berlin 1930, I, s. 6, 21.

¹⁴ W. Bang und A. von Gabain, *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der Türkischen Turfan-Texte*, Berlin 1931, s. 24.

¹⁵ Bu hususta, eski kaynaklara dayanılarak Türk inançlarını belirten, P. Wilhelm Schmidt'in, *Die asiatischen Hirtenvölker* adlı eserinin, *Der Ursprung der Gottesidee*, IX, 1949 cildir.

tekim tarihî kişi kelimesi eski anlamı ile, Sibiryâ Türk halk ve boy-
larının adlandırılmasında etnonim olarak kıymetini muhafaza etmiş
ve bugüne değin yaşamıştır. Altay - kişi¹⁶, yış-kişi¹⁷, Kumandı - kişi,
Yakutların ‘kişi’ insan anlamında olarak kullandıkları *saha* etnonimi¹⁸
ve saire gibi kişiliğini, üstün inanç ve ecdat yadigârı olarak bilen bu
Türk halkları, hiç şüphe yoktur ki, kendi şamanist görüşlerinde, her-
hangi bir fedakârlığa katlanmak istememişlerdir. Kendilerini yara-
tanlarını kişi sicilli içerisinde görmek ve ondan ayrılmaymayı millî
bir gurur ve şeref saymışlardır.

Kişi, tarihi kutsal ve büyüklük anlamındaki değerini, Azerbay-
can toponomostikasının *Atakişi*, *Ağakişi*, *Balakişi* gibi antroponimisinde
de kendisi muhafaza etmiştir. Eski İndocermen tanrılarında *Kāsi*
ile milli tanruları sayılan *kaşşū*’nun, iddia edildiği gibi¹⁹ bizim Türk
kişi’si ile bir ilgisi ve kaynaşması olup olmadığını, şimdilik kestirecek
durumda değilim. Zaten benim gibi, sâde kişilerin, tanrılık yapmış
kişi’ler hakkında söz söylemeğe ne hakkı vardır.

¹⁶ A. Caferoğlu, *Altay Türkleri*, Türk Kültürü, 1964, sayı: 23, s. 47.

¹⁷ ibid. 48.

¹⁸ A. Caferoğlu, *Sibiryâ Türkleri*, Türk Kültürü, 1964, sayı: 24, s. 45.

¹⁹ Karl Treimer, *Stand genetischer Probleme*, Lingua, Revue internationale de
Linguistique générale, Amsterdam, VII, 3, 1958, s. 284.